

การวิเคราะห์จริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมในวัฒนธรรมอีสาน An Analysis of Environmental Ethics in Isan Culture

พระสมุห์บรรจง ปญญาวุธ¹ และ จรัส ลีกา²

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย^{1,2}

Phra Samu Banjong Panyawutho¹ and Jaras Leeka²

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Khon Kaen Campus^{1,2}

Corresponding Author, E-mail: Kamhangplo4999@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอถึงจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมในวัฒนธรรมอีสาน ซึ่งพบว่า แนวคิดนี้ได้แฝงอยู่ในคติความเชื่อทางศาสนา และสิ่งเหนือธรรมชาติ เช่น พิธีกรรมการบวชป่า และการบูชารุกขเทวดา ซึ่งมนุษย์ได้ปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมด้วยพันธะทางจริยธรรมที่ทำให้เกิดคุณค่าต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์อย่างสมดุล

คำสำคัญ: จริยศาสตร์; สิ่งแวดล้อม; วัฒนธรรมอีสาน

Abstract

This academic article aims to present environmental ethics from an I-san cultural perspective, which was found to be embedded in religious beliefs. and supernatural things such as forest ordination rituals and deity worship in which humans treat environmental issues with ethical obligations that created a core value for human life in balance.

Keywords: Ethics; Environment; I-san Culture

* ได้รับบทความ: 20 เมษายน 2566; แก้ไขบทความ: 20 มิถุนายน 2566; ตอกรับตีพิมพ์: 25 มิถุนายน 2566

Received: 20 April 2023; Revised: 20 June 2023; Accepted: 25 June 2023

บทนำ

การดำรงชีวิตของมนุษย์นับได้ว่ามีมายาวนานเนื่องจากการอาศัยธรรมชาติ ซึ่งเป็นปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิตทางด้านกายภาพของมนุษย์ ประกอบด้วย ดิน น้ำ อากาศ อาหาร พลังงาน และแร่ธาตุต่าง ๆ ที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต (ปริชา เปี่ยมพงศ์สานต์, 2540 : 2) ซึ่งมนุษย์กับธรรมชาติยังมีความสมดุลกันแบบพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ทำให้เกิดความเกื้อกูลซึ่งกันและกันมาช้านาน ตามคติที่ว่า เสือพี เพราะป่าปก ป่ารก เพราะเสื่อยัง ดินเย็น เพราะหญ้ายัง หญ้ายัง เพราะดินดี (ฉัตรวิ นนทรี, 2547 : 1) ถ้าขาดอย่างใดอย่างหนึ่งไปก็จะส่งผลต่อความสมดุลของระบบนิเวศ โดยเฉพาะมนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศ และมีบทบาทสำคัญในการจัดสรร ดัดแปลง และเป็นผู้ทำลาย แม้ว่าระบบนิเวศจะมีความสำคัญในการดำรงชีวิต (อรุณี เมฆนาค, 2547 : 51) ก็ตาม มนุษย์ทุกชีวิตต่างก็มีความปรารถนาในการดำรงชีวิตอยู่ด้วยเป้าหมายเดียวกันคือ การกินดี อยู่ดี ในสังคมที่ตนอยู่ และเป้าหมายดังกล่าวนี้ทำให้ต่างคนก็ต่างแสวงหาให้ได้มาในสิ่งที่ต้องการทั้งด้านปริมาณ ด้านคุณภาพ จึงทำให้เกิดการแข่งขันในการผลิตเพื่อสนองความต้องการ ซึ่งจะส่งผลให้เกิดความเสื่อมโทรมขึ้นกับทรัพยากรธรรมชาติ (สำนักงานคณะกรรมการสิ่งแวดล้อม, 2530 : 10)

ในวัฒนธรรมอีสาน วิถีชีวิตของผู้คนในชุมชนนั้น ๆ ในทุก ๆ ด้าน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการทำมาหากิน เรื่องระบบครอบครัวเครือญาติ เรื่องของโครงสร้าง อำนาจและกฎระเบียบต่าง ๆ เหล่านี้ เกี่ยวข้องสัมพันธ์กันเกื้อหนุนซึ่งกันและกัน และความเชื่อในเรื่องผีสงนางไม้ เทวดาอารักษ์ผู้รักษาป่า มีความหมายและความสำคัญ ซึ่งจะเข้าใจได้ก็ต่อเมื่อเรามองจากทัศนะของชาวบ้าน ไม่ใช่เอาความคิดเห็นความเชื่อของเราไปตัดสินในทัศนะของชาวบ้าน มนุษย์ไม่มีอำนาจโดยตรงที่จะควบคุมธรรมชาติ ผีสงนาง เทวดาอารักษ์ผู้มีอำนาจเหนือมนุษย์ต่างหากที่เป็นผู้ควบคุม ปกป้องรักษาป่าเขาลำเนาไพร เพราะฉะนั้นมนุษย์จึงไม่ตัดไม้ทำลายป่าเกินความจำเป็น เพราะเท่ากับละเมิดหรือทำลายอำนาจเหนือมนุษย์ ด้วยเหตุนี้ ความเชื่อของชาวอีสานที่เราบางคนเห็นว่างมงายนี้เอง ที่ช่วยให้ป่าบางส่วนเหลือรอดมาได้ และการที่ชาวบ้านเคารพนับถือเกรงกลัวอำนาจเหนือมนุษย์เหล่านั้น แท้จริงแล้วก็คือ พวกเขาเคารพธรรมชาติ จึงพยายามอยู่อย่างมีดุลยภาพกับธรรมชาติ ผิดกับคนเมือง คนสมัยใหม่ นายทุนทำไม้ พวกเขามองธรรมชาติว่า คือธรรมชาติ ป่าก็คือป่า ไม้ก็คือไม้ ด้วยเหตุนี้พวกเขาจึงทำลายสิ่งเหล่านั้นอย่างไม่มีความเคารพยำเกรง พวกเขาจะเกรงกลัวอยู่บ้างก็เฉพาะกฎหมายเท่านั้น แต่ถ้ากฎหมายไม่ปรากฏตัวให้เห็น หรือหย่อนยานก็ไม่มีอะไรจะหยุดยั้งพวกเขาได้หากเราศึกษาเรื่องความเชื่อของชาวบ้านอย่างเป็นธรรม เราก็คงพบว่าแท้จริงแล้วความเชื่อเรื่องผีสงนางไม้ คือ เครื่องมือ ในการอนุรักษ์ป่านั้นเอง ตามปกติแล้วชาวบ้านจะส่งสอนลูกหลานและบอกกล่าวกันเองว่า ถ้าป่าต้นน้ำของพวกเขาถูกทำลายแล้วจะเกิดภาวะแห้งแล้ง ไม่มีน้ำห้วยให้ทำนาและใช้สอย ชาวบ้านก็จะรับรู้ และปฏิบัติเป็นกฎเกณฑ์ทั่วไปว่า ไม่ไปตัดไม้หรือทำไร่ทำสวน

ในบริเวณนั้น ใครละเมิดก็จะถูกชุมชนลงโทษ ปรับไหม ตามที่ตกลงกันไว้ (ศักดิ์สิทธิ์ พันธ์สุตย์, 2556 : 57) ทำให้เกิดวิถีปฏิบัติที่ดำรงผ่านพิธีกรรมอย่างเหมาะสม และมีการประยุกต์พิธีกรรมให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตในปัจจุบัน ในมิติญาณวิทยา มุ่งองค์ความรู้ที่ถูกสั่งสมไว้ในลักษณะที่เป็นภูมิปัญญาชาวบ้านที่แฝงอยู่ในพิธีกรรม และถูกเปิดเผยโดยปราชญ์ชาวบ้าน และในมิติพุทธจริยศาสตร์ ทำให้คนในชุมชนนำคติความเชื่อที่ถูกเปิดเผยแล้วนำไปสู่วิธีการปฏิบัติตน เช่น การแสดงความกตัญญูรู้คุณของป่าก่อให้เกิดประเพณีการบวชต้นไม้ ธนาครต้นไม้ และธนาครข้าว มีการเกี่ยวคู่กันเป็นชุมชนแห่งการพึ่งพาที่มีคติความเชื่อดังกล่าวเป็นฐานคิด (จรัส ลีกา, 2563 : 133-149) และด้วยวิธีการดังกล่าวมานี้ทำให้ป่าไม่มีความอุดมสมบูรณ์และอยู่รอดมาจนถึงยุคปัจจุบัน

ในด้านปรัชญาเกิดคำถามทางจริยศาสตร์ซึ่งเป็นสาขาหนึ่งของปรัชญาว่า มนุษย์ควรมีหน้าที่หรือความรับผิดชอบต่อสิ่งแวดล้อมหรือไม่ มนุษย์มีพันธะทาง จริยธรรมต่อสิ่งแวดล้อมหรือไม่ อย่างไร ซึ่งเป็นคำถามที่ขยายขอบเขตด้านจริยธรรม ไปสู่สิ่งอื่นที่ไม่ใช่มนุษย์ ทำให้เกิดการอภิปรายในเรื่องของคุณค่าในตัวเองของ ชนิดพืชพันธุ์ต่างๆ (Intrinsic value of species) กระทำที่มีศีลธรรมไม่เฉพาะแต่ การกระทำที่เกี่ยวข้องกับสิ่งมีชีวิตเท่านั้น แต่รวมถึงการกระทำกับสิ่งไม่มีชีวิตด้วย ซึ่งอยู่ในหัวข้อเรื่องจริยศาสตร์ สิ่งแวดล้อมและจริยธรรมในเชิงนิเวศ (Environmental ethics, Moral ecology) ทฤษฎีจริยศาสตร์ สิ่งแวดล้อมที่สำคัญ ได้แก่ 1) จริยศาสตร์ ที่มีเทพเจ้าเป็นศูนย์กลาง (Theocentric Ethics) 2) จริยศาสตร์ที่มีมนุษย์เป็นศูนย์กลาง (Anthropocentric Ethics) 3) จริยศาสตร์ที่ไม่ถือว่ามนุษย์เป็นศูนย์กลาง (Non-anthropocentric Ethics) 4) จริยศาสตร์ที่ถือระบบนิเวศเป็นศูนย์กลาง (Eco-Centric Ethics) และ 5) จริยศาสตร์ที่ถือหลักองค์รวม (Holistic Ethics) (Des Jardins, 1997 : 10) ทั้งนี้ส่วนหนึ่งของทฤษฎีเป็นการแสวงหาโลกทัศน์ต่อสิ่งแวดล้อมใหม่ หรือตีความแนวคิดเดิมใหม่ เพื่อเป็นจุดยืนทางความคิดหรือพื้นฐานทางทฤษฎีในการแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมที่ลงลึกถึงระดับโนสำนึกทางจริยธรรมของมนุษย์

จากปัญหาดังกล่าวมานี้ผู้เขียนจึงมีความประสงค์ที่จะนำเสนอถึงการวิเคราะห์จริยศาสตร์ สิ่งแวดล้อมในวัฒนธรรมอีสานผ่านข้อมูลที่ผสมผสานระหว่างคุณค่าของแต่ละวัฒนธรรมประเพณีท้องถิ่น ที่ผ่านการสั่งสมและสืบทอดมาอย่างยาวนานจนเกิดการยอมรับและเลือกสรรในช่วงเวลาหนึ่ง ๆ ว่าเป็นสิ่งที่มีคุณค่าที่เปิดเผยให้เห็นถึงธรรมชาติที่แท้จริงของมนุษย์และสรรพสิ่งที่มนุษย์เข้าถึงได้ด้วยประสบการณ์ ด้วยวิธีการทางจริยปรัชญา

แนวคิดจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมในวัฒนธรรมอีสาน

ความเชื่อและพิธีกรรมต่าง ๆ ของประชาชนในวัฒนธรรมอีสานพบว่า สังคมอีสานมีความเชื่อที่โน้มไปทางวิญญาณนิยม (Animism) กล่าวคือ มีความเชื่อว่าสิ่งต่าง ๆ ล้วนมีวิญญาณ ซึ่งสิ่งต่าง ๆ ในที่นี้ ได้รวมเอาทั้งสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตเข้าในมุมมองดังกล่าวด้วย ทำให้มีการมองว่า ต้นไม้ ภูเขา ผืนดิน และ

แม่น้ำ เป็นสิ่งที่มีวิญญานสิงสถิตอยู่ในที่ต่าง ๆ นั้นว่า ฝึทำ เช่น ตัวอย่างงานที่สนับสนุนแนวคิดข้างต้น ดังเช่น ได้มีการศึกษาเกี่ยวกับสภาพทั่วไปของหมู่บ้านและพิธีกรรมของชุมชนชาวอีสาน พบว่าวิถีชีวิตของชุมชนนี้มีส่วนเกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ โดยแสดงออกผ่านการตั้งถิ่นฐาน การประกอบอาชีพทางการเกษตร และพิธีกรรมที่แสดงถึงความเคารพและยำเกรงธรรมชาติและสิ่งท่เหนือธรรมชาติ

วัฒนธรรมอีสานได้รับอิทธิพลจากกลุ่มวัฒนธรรมต่าง ๆ โดยแบ่งเป็น 4 กลุ่ม ได้แก่ 1) วัฒนธรรมเจนละ (Chenla Culture) 2) วัฒนธรรมทวารวดี (Dvaravati Culture) 3) วัฒนธรรมเขมรสมัยพระนคร (Khmer Culture) และ 4) วัฒนธรรมกลุ่มไท - ลาว หรือ วัฒนธรรมล้านช้าง (Lanchang Culture) (Cultural Office, Khon Kaen University, 2006 : 50-56) แนวคิดจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมในบทความนี้ พิจารณาจากคติความเชื่อในวัฒนธรรมอีสาน อันเป็นวัฒนธรรมที่ถือปฏิบัติร่วมกันในปัจจุบันของชุมชน วัฒนธรรมอีสาน ทั้งนี้คติความเชื่อที่ศึกษาแบ่งเป็น 2 กลุ่มหลัก คือ 1) คติความเชื่อดั้งเดิมของบรรดาชนเผ่าต่าง ๆ ในสังคมวัฒนธรรมอีสานโบราณ ประกอบความเชื่อ หลัก 3 ประการ คือ ความเชื่อเรื่องผีแถน ความเชื่อเรื่องพญานาคและความเชื่อเรื่องผี ปู่ตา และ 2) ความเชื่อที่มาจากพุทธปรัชญา ซึ่งความเชื่อดังกล่าวหล่อหลอมให้เกิดวัฒนธรรมอีสานอันเป็นเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่สำคัญ อย่างหนึ่งในวัฒนธรรมอีสานด้วยอิทธิพลของพุทธปรัชญา จึงมีการกำหนดให้ ผีประเภทต่าง ๆ อยู่ภายใต้พระรัตนตรัย และมีการสร้างตำนานให้พื้นที่ในดินแดน แถบนี้เชื่อมโยงกับเรื่องราวและคติความเชื่อต่าง ๆ ที่มาจากวรรณกรรมของพุทธปรัชญา ในด้านการบำรุงพระพุทธศาสนานั้นบรรพชนในอดีตมีการอุทิศ ผู้คน ผืนดิน แก่พระพุทธศาสนา การผสมผสานคติความเชื่อดั้งเดิมของท้องถิ่นเข้ากับคติในพุทธปรัชญา ให้เป็นสิ่งที่ปฏิบัติอยู่ในวิถีชีวิตของผู้คนตลอดปี ที่เรียกว่า ฮีตสิบสอง “ฮีต” มาจากคำศัพท์ภาษาบาลีว่า “จาริตต” ชนชาวลาวล้านช้างและไทอีสาน นำมาใช้ในภาษาของตนว่า “จาฮีต” ต่อมากร่อนคำ โดยตัดคำหน้า คือ คำ “จา” ออกเหลือ “ฮีต” ให้ความหมายไว้ 3 ประการ คือ 1) ฮีตแปลว่า กฎระเบียบ 2) ฮีต จาริตประเพณี และ 3) ฮีตสิ่งที่ประพฤติดำเนินปฏิบัติกันมาเป็นเวลานาน (พระครูสุเทพสาครคุณ, 2544 : 99) คือ ในเดือนอ้ายมีประเพณีบุญเข้ากรรมและบุญเลี้ยงผีของชาวลาว เดือนยี่มีประเพณีบุญคูณลานเพื่อความเป็นสิริมงคลแก่ข้าวเปลือก เดือนสามมีประเพณีบุญข้าวจ้ะและงานนมัสการพระธาตุพนม เดือนสี่ มีประเพณีเอาบุญผะเหวด เดือนห้ามีประเพณีบุญสงกรานต์ เดือนหกมีประเพณี บุญบั้งไฟ เดือนเจ็ดมีประเพณีบุญข้าฮะ เดือนแปดมีประเพณีบุญเข้าพรรษา เดือนเก้ามีประเพณีบุญข้าวประดับดิน เดือนสิบมีประเพณีบุญข้าวสาก เดือนสิบเอ็ดมีประเพณีบุญออกพรรษา เดือนสิบสองมีประเพณีบุญกฐิน งานไหว้พระธาตุหลวง และลอยกระทง เพื่อให้เห็นการมี อยู่จริงของคติความเชื่อในวัฒนธรรมอีสานที่ยังคงมีหลักฐานให้เห็นกันอยู่ (อุดม บัวศรี, 2546 : 259) สามารถจำแนกได้ดังนี้

1) ฐานะของสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติในคติความเชื่อของวัฒนธรรมอีสาน

ตามคติความเชื่อที่ยังคงมีอยู่และสืบทอดกันมาในวัฒนธรรมอีสานมีประเด็นทางจริยศาสตร์ สิ่งแวดล้อมที่ควรพิจารณา คือ สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติจึงไม่เป็นเพียงผืนดิน แม่น้ำ ป่าไม้ ภูเขา เป็นต้น เท่านั้น แต่เป็นที่สถิตของสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือเป็นบ้านของบรรดาวิญญาณบรรพบุรุษที่เรียกว่าผีต่าง ๆ เป็นที่อยู่ของภูยานาคอันเป็นที่นับถือและเกรงขาม คติความเชื่อนี้มีส่วนเกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ โดยแสดงออกผ่านการตั้งถิ่นฐาน การประกอบอาชีพและพิธีกรรมที่แสดงถึงความเคารพยำเกรงธรรมชาติ และสิ่งที่เหนือธรรมชาติความเป็นชุมชนตามคติความเชื่อข้างต้น นอกจากจะประกอบด้วยกลุ่มชนเผ่าต่าง ๆ แล้ว สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติก็ถูกนับเข้าเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนและกำหนดให้เป็นผู้คุ้มครอง สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ ในเมื่อทั้งคน สิ่งแวดล้อม และผี ต่างก็เป็นสมาชิกในชุมชนเดียวกันแล้ว ดังข้อความที่ปรากฏในพงศาวดารล้านช้างว่า... กาลเมื่อก่อนนั้น ก็เป็นดิน เป็นหญ้า เป็นฟ้า เป็นแฉน... ผี และคนเที่ยวไปมาหากันป่าดง... (ครุสภา, 2512 : 37) มีการสร้างวิถีปฏิบัติเพื่อให้สอดคล้องกับความหมายของชุมชนข้างต้นผ่านประเพณีและพิธีกรรมมากมาย ดังนั้นชุมชนใน วัฒนธรรมอีสานแต่เดิมจึงเป็นชุมชนที่รวมเอามิติด้านสิ่งที่เหนือสามัญวิสัยเข้ามาเป็น ส่วนหนึ่งของชุมชนด้วย

คติความเชื่อในวัฒนธรรมอีสานหากพิจารณาตามแนวคิดนิเวศวิทยา วัฒนธรรม (Cultural Ecology) และจริยศาสตร์ที่ถือระบบนิเวศเป็นศูนย์กลาง (Eco-Centric Ethics) แล้วพบว่า มีพื้นฐานความคิดแบบบูรณาการอย่างเป็นองค์รวม (Holistic Ethics) ซึ่งสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับ สิ่งแวดล้อมว่า มนุษย์มีความผูกพันกับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและอยู่ร่วมกันในลักษณะที่เป็นส่วนหนึ่งของระบบเดียวกันมีการใช้เทคโนโลยีที่เกิดจากภูมิปัญญาเพื่อปรับตัวให้สอดคล้องกับระบบนิเวศเป็นแนวคิดที่ขยายขอบเขตความเป็นชุมชนไปสู่สิ่งแวดล้อมทาง ธรรมชาติ ตามแนวคิดนี้ ผืนดินและภูเขาไม่ใช่เป็นแค่เพียงแปลงเกษตรและแหล่ง ทรัพยากร แม่น้ำก็ไม่ใช่เป็นเพียงแหล่งน้ำ ป่าไม้ไม่ใช่เป็นเพียงต้นไม้หลายต้น แต่ทุกสิ่งมีคุณค่าและมีความงดงามในตัวเอง การกระทำที่ถูกต้องนั้นจะต้องส่งเสริม ความเป็นหนึ่งเดียวแห่งธรรมชาติ ส่งเสริมความยั่งยืนของสิ่งแวดล้อมและตระหนัก ในความงามแห่งชุมชนทางศีลธรรมด้วย วัฒนธรรมอีสานยังได้รับเอาคติทางพุทธปรัชญาเพื่อพัฒนาและปรับปรุงวัฒนธรรมตลอดจนการสร้าง อุดมคติของชีวิตที่เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อมที่มีหลักการสำคัญว่ามนุษย์ต้องอยู่ร่วมกับสรรพสิ่งหรือสรรพสัตว์ ในรูปแบบของการพึ่งพาอาศัยกันเนื่องจากเป็นเพื่อนร่วมวิญญูสงสาร (พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมมจิตฺโต), 2538 : 8)

2) สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติเป็นสิ่งที่อยู่ในขอบเขตทางจริยศาสตร์

จากคติความเชื่อดั้งเดิมและแนวปฏิบัติของวัฒนธรรมอีสานที่ได้รับอิทธิพลจากพุทธปรัชญา ทำให้ยังตระหนักได้อีกว่ามโนธรรมของชุมชนแห่งนี้จะต้องมีต่อสัตว์ต่าง ๆ ด้วย ถึงแม้จะไม่ใช่จริยธรรมในระดับเดียวกันกับที่ควรมีต่อเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน ในส่วนของพันธะทางจริยธรรมต่อสิ่งแวดล้อม ก็ไม่ได้เป็นสิ่งที่อยู่นอกเหนือจากสำนึกทาง จริยธรรมตามคติความเชื่อของวัฒนธรรมอีสานแต่อย่างใด เนื่องจากเชื่อว่า

สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติเป็นทั้งสิ่งสร้างและสถานที่สถิตของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ดังนั้นสถานภาพทางศีลธรรมของสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติจึงเป็นสิ่งที่สูงส่งที่ต้องเคารพ ไม่มีการสนับสนุนให้มนุษย์มีสิทธิเหนือธรรมชาติหรือมีสิทธิในการจัดการกับธรรมชาติอย่างไม่มีขอบเขตและปราศจากความยำเกรง ซึ่งความเชื่อดั้งเดิมของอีสานโบราณที่เกี่ยวกับแถนฟ้า แถนหลวง เป็นความเชื่อที่มีอิทธิพลที่สุด เพราะแถนคือพระอินทร์หรือเทพสวรรค์ที่มีหน้าที่ดูแลทุกข์สุขของมนุษย์ สามารถเนรมิตหรือทำลายอะไรก็ได้ (เดิม วิภาภักษ์พจนกิจ, 2530 : 4)

3) สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติดีมีคุณค่าในตัวเองหรือไม่

การพิจารณาคำถามนี้เกี่ยวข้องกับประเด็นที่ว่าถ้าสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์แล้วสิ่งศักดิ์สิทธิ์มีค่าในตัวเองหรือไม่ การยอมรับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ว่าเป็นสิ่งที่มีค่าในตัวเองนั้นเป็นสิ่งที่เป็นการอวดอ้างที่ถือว่าสิ่งที่มีอยู่จริงหรือไม่ ดังนั้นตามคติของทศนะที่เชื่อว่าสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ จึงถือว่าสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติเป็นสิ่งที่มีคุณค่าในตัวเองในเชิงอวดอ้าง จากคติความเชื่อดั้งเดิมที่เห็นว่า ผืนแผ่นดิน แม่น้ำ ต้นไม้ ป่าไม้ และภูเขาเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ควรได้รับการสักการบูชา เป็นสิ่งที่เกิดมาจากการสร้างสรรค์ของผีฟ้า ผีแถน และเป็นสถานที่อยู่ของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ ด้วย อนึ่งในแง่ของการดำรงอยู่แล้วสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติดำรงอยู่ได้ด้วยตัวมันเองโดยที่มนุษย์ไม่จำเป็นต้องเข้าไปยุ่งเกี่ยวในกระบวนการของมันก็ได้ ดังนั้น จึงถือว่าสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติดีมีคุณค่าในตัวเอง (เนื่องน้อย บุญนตร, 2537 : 5)

4) สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติดีกับเสรีภาพของมนุษย์เป็นอย่างไร

คติความเชื่อในวัฒนธรรมอีสานนั้น ถือว่าผืนดินนั้น นอกจากจะเป็นผู้สร้างเป็นผู้พิทักษ์ สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและบันดาลให้สรรพสิ่งขับเคลื่อนและดำเนินไปแล้ว ยังเป็นผู้ทำลายสิ่งที่สร้างขึ้นได้ด้วย ดังนั้น การที่มนุษย์จะทำสิ่งใดๆ ต่อธรรมชาติตามคติความเชื่อนี้ จึงมีข้อจำกัดในตัวเอง กล่าวคือมนุษย์ไม่อาจที่จะกระทำต่อสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติตามอำเภอใจ เสรีภาพของมนุษย์ในแง่จึงถูกจำกัดด้วยอำนาจของสิ่งที่เหนือธรรมชาติ อำนาจในการจัดการทรัพยากรทางธรรมไม่ได้ขึ้นอยู่กับมนุษย์เท่านั้น หากแต่ยังขึ้นอยู่กับสิ่งเหนือธรรมชาติด้วย ในแต่ละท้องถิ่นมีผีปอบช่วยปกป้องสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ การตัดไม้ การล่าสัตว์ในเขตพื้นที่ของศาลปู่ตาถือว่าการกระทำผิดต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำหมู่บ้าน การกระทำดังกล่าวนอกจากจะทำให้เกิดสิ่งไม่ดีต่อผู้กระทำโดยตรงแล้ว ชาวบ้านยังเชื่อว่า เป็นสาเหตุให้เกิดความแปรปรวนของธรรมชาติ เช่น ฝนแล้ง น้ำท่วม เป็นต้น (Thepporn Mungthane, 2001 : 5)

ดังนั้น ในแง่ของการปกป้องคุ้มครองสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ จึงดูเหมือนว่าสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติถูกปกป้องไว้ด้วยความเชื่อหลายชั้น ข้อนี้สอดคล้องกับคติทางพุทธปรัชญาที่ว่า การตัดไม้ทำลายป่าเป็นการทำลายสิ่งแวดล้อมที่ดีของมนุษย์และทำลายที่อยู่อาศัย ของสัตว์อื่น ๆ รวมทั้งรุกขเทวดาด้วย

กล่าวได้ว่าเสรีภาพของมนุษย์ตามมุมมองข้างต้นนั้นถูกจำกัดโดยสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ

5) สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติสัมพันธ์กับอุดมคติของชีวิตในวัฒนธรรมอีสาน

วัฒนธรรมอีสานมีคติการสร้างให้อาชีพและและการลงทุนลงแรงในผืนแผ่นดินของตนให้เกิดคุณค่าทางนามธรรมต่อชีวิต หรือเชื่อมโยงกับอุดมคติทาง จริยธรรมตามคติของพุทธปรัชญา ก่อให้เกิดความผูกพันกับศาสนาและเกิดความเคารพในผืนนาและผลที่เกิดขึ้นจากแรงงานนั้นด้วย (Thepporn Mungthane, 2001 : 7) เพราะการลงทุนลงแรงครั้งนี้ นอกจากจะทำให้มีอยู่มีกินในโลกนี้แล้วยังส่งผลในชาติต่อ ๆ ไปด้วย กล่าวคือ ได้มีส่วนร่วมในการสืบทอดพระพุทธศาสนาให้ยืนยาวไปจนถึงห้าพันปีตามความเชื่อ ทำให้พบพระศรีอารยและบังเกิดในสวรรค์ชั้นต่าง ๆ และสิ่งหนุนเนื่องให้เข้าถึงพระนิพพานในอนาคต ตัวอย่างที่เป็นรูปธรรมของการสร้างอุดมคติดังกล่าวนอกจากจะมีการกำหนดให้มีนาจ้งหัน คือ พื้นที่นารวมทั้งประชาชนที่อยู่ในเขตนาจ้งหันเป็นศาสนสมบัติแล้วยังดำเนินการ ผ่านกิจกรรมที่เรียกว่าบุญที่จัดให้มีขึ้นในวัฒนธรรมไท - ลาว ตลอดปี ที่เรียกว่าฮีตสิบสองด้วย (ธวัช ปุณโณทก, 2530 : 5)

จากการนำเสนอข้างต้นจะเห็นได้ว่าแนวคิดด้านจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมในวัฒนธรรมอีสานเริ่มจากคติความเชื่อดั้งเดิมที่มีอยู่ก่อนแล้วและถูกเสริมให้มีหลักการมั่นคงมากขึ้นจากคติความเชื่อพุทธปรัชญา โดยในส่วนของระดับชาวบ้านมีการปฏิบัติพิธีกรรมต่าง ๆ ที่มาจากความเชื่อดั้งเดิมและคติทางพระพุทธศาสนาอย่างกลมกลืน การเข้ามาของพระพุทธศาสนาในดินแดนแถบนี้ไม่ว่าจะเป็นพระพุทธศาสนาแบบดั้งเดิมในสมัยที่พระเจ้าอโศกมหาราชส่งสมณทูตออกเผยแผ่พระพุทธศาสนาในดินแดนที่เรียกว่าสุวรรณภูมิ รวมทั้งพุทธปรัชญามหายานซึ่งผ่านมาจากจีน และพุทธปรัชญาแบบเถรวาทที่เข้ามาในยุคต่อมาโลกทัศน์แบบพุทธปรัชญามีฐานคิดต่อสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและสิ่งที่เหนือธรรมชาติไม่ขัดแย้งกับความเชื่อดั้งเดิมของประชาชนในสังคมวัฒนธรรมอีสาน นอกจากนั้นพุทธปรัชญายังช่วยเพิ่มความมั่นใจต่อความเชื่อดั้งเดิมของประชาชนและจัดลำดับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติให้ชัดเจนยิ่งขึ้น จะเห็นได้ว่าในชุมชนที่นับถือพระพุทธศาสนาจะมีการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ อันเป็นความเชื่อดั้งเดิมของชนเผ่าต่าง ๆ ด้วย โดยบางพิธีกรรมมีพระสงฆ์เป็นผู้นำในการประกอบพิธีกรรม มีหลักการสำคัญตามหลักพุทธจริยศาสตร์ 3 ประการ คือ 1) เพื่อละความไม่ดีหรือชั่ว 2) เพื่อทำความดีให้เกิดขึ้น และ 3) เพื่อความบริสุทธิ์จดหมดแห่งจิตใจ โดยมีเป้าหมายไปที่การทำให้ผู้ประพฤติปฏิบัติตามหลักพุทธจริยศาสตร์มีความสุขในปัจจุบันชาติและชาติต่อ ๆ ไป จนในที่สุดสามารถหลุดพ้นจากการเกิดซึ่งถือว่าเป็นเป้าหมายสูงสุดคือนิพพาน และคติความเชื่อดังกล่าวมานี้ยังทำให้เกิดประเพณีที่สืบต่อมาชุมชนอีกด้วย เช่น ประเพณีการบวชต้นไม้อ้อหรือบวชป่าเป็นการรวมพลังสามัคคีของคนในชุมชนเพื่อการรักษาพื้นป่าของชุมชนเอาไว้ไม่ให้ถูกทำลาย (จรัส ลีกา, 2563 : 133-149)

การเปลี่ยนแปลงแนวคิดจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมในวัฒนธรรมอีสาน

การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ด้านสิ่งแวดล้อมในวัฒนธรรมอีสาน ในบทความนี้ ศึกษาจากแนวคิดอันอยู่เบื้องหลังของการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมที่เข้ามาในวัฒนธรรมอีสานโดยภาพรวม เพื่อให้เห็นแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงทัศนคติต่อสิ่งแวดล้อมที่มาจากคติความเชื่อดังกล่าวแล้วข้างต้นไปสู่ทัศนคติแบบใหม่ที่มาพร้อมกับการพัฒนาและความหวังในการพัฒนาคุณภาพชีวิต ดังนี้

1. การเปลี่ยนแปลงแนวคิดด้านจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมในวัฒนธรรมอีสาน

จากข้อเท็จจริงเรื่องการเสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ จึงมีการผลักดันให้โรงงานอุตสาหกรรมต่าง ๆ มีระบบที่ระบบปลอดภัยต่อสิ่งแวดล้อมและเป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อมมากขึ้น และมีการส่งเสริมให้มีการสร้างสำนึกต่อสิ่งแวดล้อมอย่างกว้างขวางดังกล่าวแล้วข้างต้น สำนึกใหม่ที่มีต่อสิ่งแวดล้อมได้เริ่มขึ้นจากกระบวนการดังกล่าว กล่าวคือ ทัศนคติต่อสิ่งแวดล้อมตามคติดั้งเดิมที่เรียกว่าจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมที่มีฐานคิดจากวัฒนธรรมอีสาน ดังกล่าวข้างต้น ถูกกลืนหายไปพร้อมกับกระบวนการพัฒนาดังนั้น กระบวนการสร้างสำนึกทางต่อสิ่งแวดล้อมที่มาพร้อมกับการพัฒนาในรูปแบบต่าง ๆ จึงถือว่าเป็นการสร้างสำนึกใหม่ต่อสิ่งแวดล้อมที่ยึดแนวคิดแบบมนุษย์เป็นกลางซึ่งแตกต่างจากจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมแบบเดิม การเปลี่ยนแปลงในระดับสำนึกต่อสิ่งแวดล้อมมีลักษณะค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงไปซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดนิเวศวัฒนธรรมว่าเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมนั้นเป็นไป ภายใต้อิทธิพลสังคมและสภาพแวดล้อม ส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะผลของการพัฒนา ทำให้วิถีชีวิตที่พึ่งพิงธรรมชาติลดลง เพราะมีปัจจัยที่ยังชีพมาให้อาศัยกันอย่างสะดวก เมื่อวิถีชีวิตเริ่มห่างจากการพึ่งพิงธรรมชาติ ความรู้สึกผูกพันต่อผืนดิน แม่น้ำ และภูเขา ของผู้คนต่าง ๆ ก็ลดลงไปด้วย (เนื่องน้อย บุญยเนตร, 2537 : 9)

ดังนั้น แนวคิดด้านจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมในวัฒนธรรมอีสาน คือ จริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมที่มีมนุษย์เป็นศูนย์กลางกิจกรรมการพัฒนาและนโยบายด้านสิ่งแวดล้อมของหน่วยงานต่าง ๆ ในวัฒนธรรมอีสานล้วนดำเนินไปภายใต้หลักแนวคิดนี้ ในแง่ของคุณค่าแนวคิดนี้ถือว่ามนุษย์เท่านั้นมีคุณค่าทางจริยธรรมสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติอื่น ๆ ปราศจากคุณค่าทางจริยธรรม เหตุผลที่มนุษย์จะต้องปกป้องและฟื้นฟูสิ่งแวดล้อมตามแนวคิดทางจริยศาสตร์ข้างต้นนั้น ก็เพราะคำนึงถึงอนุชนรุ่นหลังโดยอาศัยหลักการของแนวแบบประโยชน์ นิยมที่เห็นว่าทุกคนควรเข้ามามี ส่วนร่วมเนื่องจากเป็นผู้มีส่วนได้ส่วนเสียและจะต้องไม่ผลักภาระอันสำคัญนี้ไปให้คนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง โดยเฉพาะผู้ที่ด้อยโอกาสในสังคม

2. แนวคิดด้านจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมกับการสำนึกต่อสิ่งแวดล้อมในวัฒนธรรมอีสาน

การสำนึกต่อสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติจากวัฒนธรรมอีสาน จะพบว่า สำนึกเดิมจากในวัฒนธรรมอีสาน เชื่อว่ามีวิญญาณในธรรมชาติ มองธรรมชาติเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ มนุษย์อยู่ในธรรมชาติทั้งมิติของ

กายภาพและมิติทางจิตวิญญาณมนุษย์จึงไม่อาจแยกจากธรรมชาติได้ ให้ความสำคัญกับการเชื่อมโยงและเคารพต่อสิ่งที่เหนือธรรมชาติ ธรรมชาติมีคุณค่าในตัวเอง สะท้อนให้เห็นพันธะทางศีลธรรมระหว่างมนุษย์กับสิ่งที่มีชีวนุขย์ในธรรมชาติ โดยทฤษฎีแล้ววัฒนธรรมอีสาน ให้ความสำคัญกับแนวคิด จริยศาสตร์แบบองค์รวม (Holistic Ethics) และชุมชนทางศีลธรรม (Moral Community) มากกว่าแนวคิด จริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมที่มีมนุษย์เป็นศูนย์กลาง (Anthropocentric Ethics) ส่วนสำนักใหม่จากวัฒนธรรมเทคโนโลยีในวัฒนธรรมอีสาน เชื่อว่าไม่มีวิญญาณหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ใด ๆ ในธรรมชาติ มองธรรมชาติในเชิงวิทยาศาสตร์ มีแนวโน้มจะเชื่อว่ามนุษย์อยู่เหนือหรือแยกจากธรรมชาติได้ มองธรรมชาติในเชิงมูลค่าและมุ่งลดทอนธรรมชาติเพื่อใช้ประโยชน์แก่มนุษย์เท่านั้น โดยใช้เทคโนโลยีเป็นเครื่องมืออย่างไม่มีควมยำเกรงใด ๆ ไม่มีนัยยะพันธะทางศีลธรรมระหว่างมนุษย์กับสิ่งที่มีชีวนุขย์ในธรรมชาติ และโดยทฤษฎีแล้วให้ความสำคัญกับแนวคิดจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมที่มีมนุษย์เป็นศูนย์กลาง (Artfield, 1993 : 3)

สรุป

แนวคิดด้านจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมในวัฒนธรรมอีสาน คือ ฐานะของสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ พันธะทางจริยธรรมต่อสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติหรือขอบข่ายทางจริยธรรม คุณค่า ในตัวเองของสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ เสรีภาพของมนุษย์ในการจัดการกับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติกับอุดมคติของชีวิตใน วัฒนธรรมอีสาน สอดคล้องกับจริยศาสตร์แบบองค์ (Holistic Ethics) รวมอันเป็นฐานคิดให้กับแนวคิดชุมชนทางชีวภาพ (Biotic Community) และสอดคล้องกับ โลกทัศน์ด้านสิ่งแวดล้อมในศาสนาและปรัชญาตะวันออกที่ สนับสนุนการอยู่ร่วมกันระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติอย่างยั่งยืน รวมทั้งยังสอดคล้องกับโลกทัศน์ต่อสิ่งแวดล้อมทางธรรมของวัฒนธรรมและความเชื่อท้องถิ่นของชุมชนในวัฒนธรรมอีสานด้วย

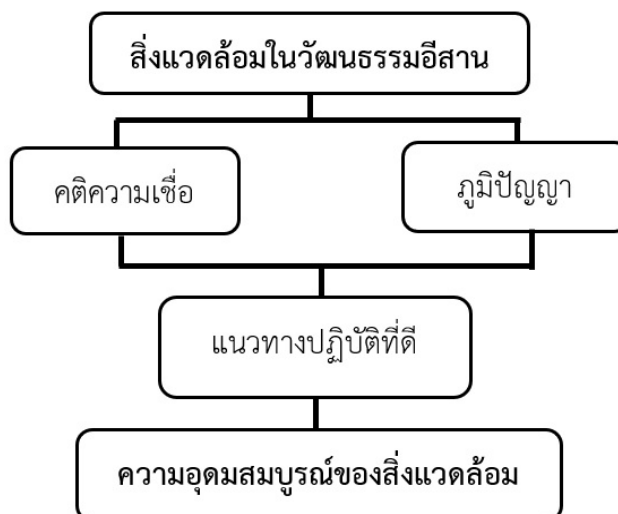
สำหรับการเปลี่ยนแปลงแนวคิดด้านจริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมในวัฒนธรรมอีสานที่มีความเชื่อและฐานความคิดอันมาพร้อมกับการเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยีที่มาพร้อมกับการพัฒนาสังคมในวัฒนธรรมอีสาน ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม ซึ่งเกิดจากการเปลี่ยนแปลงเครื่องมือต่าง ๆ ที่มนุษย์สร้างขึ้นแล้วก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านคุณค่าและบรรทัดฐานทางจริยธรรมตามมา การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวส่งผลต่อระบบอุดมการณ์ของมนุษย์ด้วย หากใจทักที่ว่าเราควรอยู่ร่วมกับสิ่งแวดล้อมอย่างไร เป็นส่วนหนึ่งในการออกแบบวิถีการดำเนินชีวิตและสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ในวัฒนธรรมอีสานสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติก็จะถูกส่งมอบจากฐานหนึ่งสู่คนอีกฐานอย่างมีความหมายในทางรับผิดชอบที่ผ่านมาจะเห็นได้ว่า เราไม่อาจตั้งความหวังในการสร้างจิตสำนึกด้านสิ่งแวดล้อมจากมาตรการด้านสิ่งแวดล้อมที่โครงการทั้งหน่วยงานของรัฐและเอกชนดำเนินการอยู่ เพราะมาตรการดังกล่าวไม่ได้มาจากปรัชญาที่เป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อมมากนัก ยกเว้นคำโฆษณาชวนเชื่อของโครงการหรือองค์กรนั้น ๆ การปฏิบัติ

ต่อสิ่งแวดล้อมตามมาตราการดังกล่าวจึงเป็นสิ่งที่ไม่ยั่งยืน

การรณรงค์เพื่อการอนุรักษ์ตามปรัชญาหรือแนวคิดดังกล่าวเป็นการสร้างภาพลักษณ์ที่ดีต่อองค์กรมากกว่าการสร้างจิตสำนึกต่อสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืน อย่างไรก็ตามการปฏิบัติตามมาตรการทางด้านสิ่งแวดล้อมดังกล่าวก็มีประโยชน์ในแง่ที่ว่ามันช่วยให้เห็นว่าปัญหาสิ่งแวดล้อมได้รับการยอมรับให้เป็นส่วนหนึ่งในการพิจารณามากขึ้น แม้ว่าจะไม่มีผลที่ลึกซึ้งในทางปฏิบัติก็ตาม แต่ก็ทำให้โครงการต่าง ๆ มีเหตุผลหรือมีความชอบธรรมในการดำเนินการมากขึ้น และช่วยชะลอความเสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติได้ระยะหนึ่ง

องค์ความรู้ใหม่

จากการนำเสนอบทความเรื่อง “การวิเคราะห์จริยศาสตร์สิ่งแวดล้อมในวัฒนธรรมอีสาน” ทำให้ได้องค์ความรู้ว่า คติความเชื่อ และภูมิปัญญาของคนอีสานที่สืบทอดต่อกันมาจนกลายเป็นวิถีวัฒนธรรมและนำไปสู่แนวทางปฏิบัติที่ดีของคนในสังคม เช่น การบูชารุกขเทวดาที่มีจุดมุ่งหมายเพื่อเป็นการรักษาป่าไม้โดยใช้คติความเชื่อมาเป็นแนวทางจนพัฒนาไปสู่การบวชป่าดังที่ปรากฏให้เห็นในปัจจุบัน และเพราะความมีป่าไม้ที่อุดมสมบูรณ์นี้เองทำคนในชุมชนได้ประโยชน์จากป่าไม้ เช่น แหล่งอาหาร ยาสมุนไพร และศูนย์การเรียนรู้ชุมชน สรุปเป็นแผนภูมิภาพได้ดังนี้

ภาพที่ 1 องค์ความรู้ใหม่

เอกสารอ้างอิง

- คุรุสภา. (2512). ประชุมพงศาวดารภาค 70 : นิทานเรื่องขุนบรม. กรุงเทพฯ: คุรุสภา.
- จรัส ลีกา. (2563). การวิเคราะห์คติความเชื่อในการอนุรักษ์ป่าชุมชนของคนอีสาน. *วารสารบัณฑิตศึกษา มหาจุฬาลงกรณแก่น, 7*(2), 133-149.
- ฉัตรวิดี นนทรี. (2547). ภูมิปัญญาท้องถิ่นกับการอนุรักษ์วังปลา : การพลิกฟื้นวิถีชีวิตชนบท. เชียงใหม่: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- เต็ม วิภาคย์พจนกิจ. (2530). ประวัติศาสตร์อีสาน. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ธวัช ปุณโณทก. (2530). ศิลาจารึกอีสานสมัยไทย-ลาว. กรุงเทพฯ: คณะมนุษยศาสตร์มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- เนื่องน้อย บุญยเนตร. (2537). จริยศาสตร์สภาวะแวดล้อม : โลกทัศน์ในพุทธปรัชญาและปรัชญาตะวันตก. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์. (2540). สิ่งแวดล้อมและการพัฒนา. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พระครูสุเทพสาครคุณ. (2544). มรดกไทยอีสาน. ขอนแก่น: บริษัทขอนแก่นคลังนานาธรรม.
- พระเมธีธรรมภรณ์ (ประยูร ธมมจิตโต). (2538). ธรรมะและการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม. กรุงเทพฯ: มูลนิธิพุทธธรรม.
- ศักดิ์สิทธิ์ พันธุ์สัตย์. (2556). ตีตั๋วไปสวรรค์. กรุงเทพฯ: เลี่ยงเชียงเพียรเพื่อพุทธ ศาสน์.
- สำนักงานคณะกรรมการสิ่งแวดล้อม. (2530). ความรู้เรื่องสิ่งแวดล้อม. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: บริษัท เอส โซล์สเตนดาร์ด ประเทศไทย จำกัด.
- อรุณี เมฆนธร. (2547). ชีวิตกับสิ่งแวดล้อมและเทคโนโลยี. นนทบุรี: เจริญรุ่งเรืองการพิมพ์.
- อุดม บัวศรี. (2546). วัฒนธรรมอีสาน. ขอนแก่น: บริษัทขอนแก่นคลังนานาธรรม.
- Artfield, Robin. (1993). *The Ethics of Environmental Concern*. New York: Columbia University Press.
- Cultural Office, Khon Kaen University. (2006). *Sungkom lae Wutthanathum Esan*. (In Thai) (Society and Culture of Esan). Khon Kaen: Khon Kaen University.
- Des jardins, Joseph R. (1997). *Environmental Ethics: An introduction to environmental philosophy*. United States of America: Wadsworth Publishing Company.
- Thepporn Mungthane. (2001). Jariyasadsingwadolom Tamnaw Putthajariyasad (In Thai) (Environmental Ethics on Buddhist Ethics). *Journal of Humanities and Social Sciences, 19*(1), 7-17.